

DİVANÜ LÜGATİ'T-TÜRK VE TÜRK HALK ŞİİRİ

Saim SAKAOĞLU

Büyük Türk dilcisi Kâşgarlı Mahmud'un, orijinalliğini ve eşsizliğini korumaya devam eden eseri Divânü Lügati't-Türk (Dîvân), bu gün pek çok yönüyle ele alınmakta ve incelenmektedir. Yüzlerce sayfalık bu bilgi hazinesinden faydalanmak isteyenler onun ya Arapça olarak yazılı asıl nüshasının fotoğrafları ve basımından veya başta Türkçe olmak üzere çeşitli dillerdeki tercümelerinden faydalanmaktadırlar. Biz de önceki çalışmalarımızda, yurdumuzda daha yaygın olan Besim Atalay'ın tercümesinden faydalanmıştık. Bu çalışmamızda ise, daha sonraki bazı yayımlar da gözden uzak tutulmamıştır. Bunlar arasında Talat Tekin'in *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* adlı kitabı ile "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri" adlı makalesini özellikle belirtmek isteriz. Bu arada, konuya daha küçük hacimli çalışmalarla eğilen araştırmacılar da ihmal edilmemiş, İ. V. Stebleva'nın görüşleri ise Sayın Tekin'in kitabındaki temaslar doğrultusunda tenkit süzgecinden geçirilmiştir.

Dîvân'da yer alan şiirlerin sayısı nedir? Eski bir yazımızda şöyle demiştik:"... Eserde 149 adet dörtlük, 79 adet beyit vardır. İkiser defa yer alan 9 dörtlüğün de sayıya katılmasıyla *Dîvân*'daki manzum parçaların sayısı 237'ye ulaşmış olur."¹

Tekin'de ise bu sayıyı 764 mısra olarak görüyoruz². O, ayrıca, beyitlerin tamamı ile dörtlüklerin 27 adedini aruz vezni ile yazılmış olarak vermektedir. Bu duruma göre, dörtlüklerden 137 adedi hece vezni ile yazılmış veya söylenmiş olmaktadır.

Sayıların farklı olması bu tebliğin konusu değildir; bu farklılığı araştırmacıların telâkkilerine bağlamak mümkündür. Meselâ, Tekin'de, "Atasözleri ve

1 Saim Sakaoğlu, "Divânü Lügat-it Türk'ün Halk Edebiyatı Açısından Taşıdığı Değer", Yağmur (Erzurum), 1 (16), Eylül 1977, 3-13 ve Araştırma Dergisi (Erzurum), 13, 1985, 301-319 (A.Z. Velidi Togan Özel Sayısı).

2 Talat Tekin, *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* (dış kapakta ayrıca 'Divanu Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar' alt başlığı yer almaktadır), Ankara 1989, V.

Hikmetler” başlığı ile verilen parçaların³, öbür araştırmacılarca ne gibi bir başlık altında alındığı araştırılmaya değer bir konudur.

Dîvân’daki halk şiirlerini ele alırken konuya çeşitli açılardan yaklaşmak mümkündür. Bunları şu başlıklar altında toplayabiliriz:

I. Kafiye

A. Kafiye düzeni

B. Kafiye çeşidi

II. Durak sistemi

III. Konu

Ayrıca, *Dîvân*’daki bütün manzum parçaların aruz vezni ile yazıldığı ileri süren araştırmacıların görüşlerinin de ayrı bir başlık altında, hatta öbürlerinden daha önce ele alınmasının gerekliliğine inanıyoruz. Bu konuda, daha önceki görüşleri özet olarak veren Tekin, bazıları ile ilgili kendi görüşlerini de eklemekle tenkitli bir değerlendirmeyi ortaya koymuştur. Elbette ona katılmadığımız noktalar da vardır; bunu peşinen belirtmek isteriz.

T. Genceî, *Dîvân*’daki bütün manzum parçaların hece vezni ile yazıldığını ileri sürerken⁴, İ. V. Stebleva da aruz vezni ile yazıldığını ileri sürmektedir.⁵ Tekin ise, yukarıda da belirttiğimiz üzere, 282 mısraın aruz, 548 mısraın da hece vezni ile yazıldığını ileri sürmüştü. Yine Tekin’in naklettiğine göre, bu konuda, ilk defa M. Hartmann, “*Dîvân*’daki manzumelerle manzum parçaları ‘halk şiiri’ saymıştır.”⁶ Bu sonuncu görüşe V.V. Barthold tarafından ileri sürülen, “bütün manzum parçaların ‘halk şiiri’ örnekleri sayılamayacağı...” şeklindeki karşı görüş de aynı kaynakta öz olarak verilmiştir⁷.

Dîvân’daki şiirler üzerinde konu ve dil açısından yapılacak bir değerlendirmede karşımıza şöyle bir tablo çıkacaktır: Şiirlerin bazıları oldukça eski bir tarihe sahiptir: Mahmud’dan, hatta İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasından çok önce ortaya konulan bu şiirler elbette ki hece vezni ile yazılacaktır. Başta Barthold olmak üzere, bazı şiirlerin aruz vezni ile yazıldığını ileri sürenlere göre ise bu örnekler de İslâmiyetin Türkler arasında yayılmasından sonra yazılmış olmalıdır. Bu devrede yazılan şiirler arasında elbette hece vezni ile olanlar da bulunmalıdır.

3 Tekin 144-147.

4 T. Genceî, “Überlick über vor- und frühislamischen Türkschen Versbau”, *Der Islam*, 33 (1-2), 142-156.

5 İ.V. Stebleva, *Razvitie tyurkskih poetičeskih form v XI veke*. Moskova 1971;den Tekin VI-VII.

6 Tekin VIII.

7 ay.

Araştırmacılara göre Mahmud, sözlüğünde yer verdiği kelimelerin kullanışına örnek verirken bir yandan hafızasındaki manzum parçalardan yola çıkmış, bir yandan da yanında bulunan yazılı kaynaklardan faydalanmıştır. Ancak bu yazılı kaynaklar nelerdir, pek bilemiyoruz. Aynı dördlüğün farklı yerlerde değişik şekillerde karşımıza çıkmasını da, Mahmud'un hafızasına güvenip eli altındaki kaynaklara bakmak gereğini duymadığı şeklinde yorumlamak her zaman için doğru olmayabilir. Aynı dördlüğün iki ayrı kaynak kişiden ayrı ayrı coğrafyalarda değişik şekillerde alınabileceği de unutulmamalıdır. Geçen yüzyılın bir saz şairiyle ilgili, şu küçük tespitimiz konuya ışık tutacaktır görüşünderiz.

Dadaloğlu'nun değişik kaynak kişilerden tespit edilen çok sevilen bir dördlümü, özellikle bir kelimesi açısmadan farklı şekillere sokulmaktadır. Dördlümü aşağıya alıyoruz:

Dadaloğlu'm sevdası var başımda
Gündüz hayalimde gece düşümdü
Alışkan tüfekte dağlar başında
Azrail'den başkasına koman mı⁹

Üçüncü mısradaki yer alan "tüfek" kelimesi, bazı derlemelerde "piştov" ve "martin" şekillerinde görülmektedir. Belki de Dadaloğlu'nun döneminde bunlardan biri veya ikisi de o bölgede bilinmiyordu da zamanla başkaları tarafından böyle bir değişikliğe gidilmiştir.

Bu farklılıklar, eğer bazılarının dediği gibi, Mahmud'un hafızasına güvenip eli altındaki kaynaklara bakmamasıyla ilgili olsaydı, onu çok dikkatsiz biri olarak kabul etmemiz gerekecekti. Eserini dört defa yazdıktan sonra temize çeken birisi için böyle bir eksikliği ileri sürmek doğru değildir; en azından müstensih payını da göz önüne almak gerekecektir.

Bu ve benzeri yüzlerce örnekten yola çıkarak şu ortak görüşe ulaşabiliriz: Ağız yoluyla yayılan şiir örnekleri zamana ve mekâna bağlı olarak değişikliklere uğrayabilirler.

Bizi en çok ilgilendiren nokta, beyitlerin tamamı olmak üzere, şiirlerin bir bölümünün aruz vezni ile yazılmış olmasının ileri sürülmesidir. Karahanlı hükümdarı Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın 10. yüzyılın başlarında İslamiyeti kabul edişi ile *Dîvân*'ın yazılışı arasında 150 yıllık bir devrenin olduğunu kabul edebiliriz. Elbette, bu devrede Arap dili ve edebiyatı Türkçeye nüfuz edecek, bazı izler bırakacaktı. Meselâ Türk diline yabancı kelimeler girecek,

8 age VI.

9 Saim Sakaoğlu, *Dadaloğlu*. Ankara 1986, 31-33.

o devir Arap edebiyatının örnekleri konu ve şekil olarak öncülük edecekti. Anadolu'da 13. ve 19. yüz yüzyıllarda benzeri olayları yaşamamış mıydık?

Nitekim Yûsuf Hâs Hâcib'in *Kutadgu Bilig*'i, aruz vezni ile kaleme alınan, sık sık yabancı kelimelerin yer aldığı bir mesnevidir. *Kutadgu Bilig*'deki yabancı kelimelerle ilgili olarak bir araştırma yapan H. Ersoylu şu sonuca ulaşmıştır: Eserde; İslâmî çevreden gelen, 334 adedi Arapça, 79 adedi Farsça olmak üzere 413 adet kelime vardır. Bu sayı, eserin tamamına oranlanırsa yedide biri gibi büyük bir sayıya ulaşmaktadır¹⁰. Tarafımızdan yapılan küçük bir değerlendirme şu sonuçları verdi:

a) *Hem* ve *ya* kelimeleri, 79 adet Farsça kelimedenden ikisi olarak yer almakla beraber tam 223 ve 162 defa geçmektedir.

b) *Dünya* kelimesi 334 adet Arapça kelimedenden biri olarak yer almakla beraber tam 246 defa geçmektedir.

c) *P* maddesinde yer alan sekiz kelimenin tamamı Farsça olup toplam 29 defa yer almıştır.

ç) *R* maddesindeki 15 kelimenin dokuz adedi Arapça, beş adedi Farsça olup toplam 66 defa yer almaktadır. (Bir kelime *-le* eki ile Türkçeleştirilmiştir.)¹¹

Kutadgu Bilig 1072'de tamamlandığına göre, ondan iki yıl sonra en son şekli verilen *Dîvân*'da İslâmî etkinin daha fazla olacağı tahmin edilebilir. Üstelik sonuncu eserin Araplara hitap eden bir eser olduğu da düşünülürse bu etkinin biraz daha fazla olacağı da akla gelebilir. Ancak Mahmud, örnek olarak verdiği şiirleri uzun yıllardan beri toplamaktadır; öyleyse onun gezip dolaştığı yerlerde İslâmiyetin izleri belki de daha pek belli değildir ve dilde eski alışkanlıklar devam etmektedir. Hiç öyle olmasaydı, Yûsuf ile Mahmud'un eserlerindeki Türkçe kelimelerin yabancı kelimelere karşı koyma güçleri farklı olur muydu? *Kutadgu Bilig*'deki yedi kelimedenden biri İslâmî etki ile Türkçeye girmiş kelimelerden olacak, *Dîvân*'da ise siz bu tür kelimeleri âdeta arayıp da bulamayacaksınız! Burada, biraz durmak ve uzun uzun düşünmek lâzımdır.

Yeni bir din ve dinin getirdiği yeni bir kültür ve dil vardır. Bu kültürü ortaya koyarken niçin o yeni dinin dilinden faydalanılmasın? Nitekim Yûsuf bol bol faydalanmıştır. Mahmud'un şiirlerinden örnek aldığı şairler, bu yeni dinin dilinden faydalanmamışlar mıdır? O dille ortaya konulan şiirlerde de yabancı kelimelerin bulunması gerekir. Üstelik bu eserler bir de aruz vezni ile

¹⁰ Halil Ersoylu, "Kutadgu Bilig'deki Arapça ve Farsça Asıllı Kelimeler", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 27, Aralık 1983, 121-122.

¹¹ Reşid Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig/ III-İndeks* (Neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan-Osman F. Sertkaya-Nuri Yüce), İstanbul 1979, ilgili sayfalar.

yazılmışsa! Başta Stebleva olmak üzere *Divân*'daki şiirlerin tamamının aruz vezni ile yazıldığını ileri sürenler bu noktayı unutmuşa benzemektedirler. Aruz vezni ile yazılan şiirlerde Arapça ve Farsça kelimelerin bulunmaması dikkatlerden kaçmamaktadır. 17. yüzyılda sade Türkçe cereyanını başlatanlar bile Türkçeleşmiş yabancı kelimeleri kullanmak zorunda kalmışlardı; onlar *can*, *ruh*, *hayat* gibi kelimelere de yer vermişlerdi. Bu durumu, aruz ile yazıldığı ileri sürülen beyit ve dörtlüklerde de aramak gerekmeyecek mi? Ama isteğinize uygun mısra bulamıyorsunuz.

Hece vezniin Türklerin millî vezni, dörtlüğün de millî nazım birimleri olduğu göz önüne alınırsa dörtlüklerle yazılan şiirleri aruza uydurmakta çekilen zorlukları anlamak mümkün değildir. Şu dörtlüğü Tekin'in okuyuşuna göre veriyoruz:

Yây körkinge mauma
Suwlar üze tayanma
Esizlikig anunma
Tilda çıkar edgü söz (III, 160)¹²

“Türlü Konularda Öğütler” başlığı altında verilen bu dörtlük için Tekin, “Müstef’ilün feülün” kalıbını verdikten sonra son mısram veznini de “Müstef’ilün fâilün” olarak göstermektedir.

Buna benzer başka örnekler hiç de az değildir. Meselâ “Fâilâtün fâilâtün” ile başlayıp da “Fâilâtün fâilün” ile biten (I, 419)¹³; “Feülün feülün” ile başlayıp da “Fâilâtün fâilün” ile biten (II, 149)¹⁴ dörtlükleri bu arada sayabiliriz. Ayrıca Tekin'deki LII, LIV, LVI, LXXVII. vb. numaralı parçaları da bu gözle değerlendirmek gerekir.

Bazı manzumeler âdeta bir “imâle” yığını hâline getirilmiştir:

Ol kar kamug kışın iner
Aşık tarıg anm üner
Yawlak yağı mende tınar
Sen kelipsen (ol) tepreşür (II, 204)¹⁵

Bu dörtlük ile ilgili açıklamasında Tekin özetle şöyle demektedir: Dördüncü mısra bir hece eksiktir’ “ol” kelimesinin eklenmesiyle eksiklik giderilebilir. Ayrıca beş kelimenin çeşitli heceleri vezin zoruyula kapalı (imâleli) olarak okunacaktır.

12 Tekin 135.

13 ay.

14 age 158.

15 age 106-107.

Tekin, bu dörtlüğün “Müstef’ilün müstef’ilün” kalıbına göre yazıldığını göstermiştir. O hâlde burada sekiz açık hece bulunması gerekir; ancak açık hece sayısı, neredeyse iki misline yaklaşmakta olup 13 tanedir. Böylesine fazla imâleli mısralar, beyitlerle kurulan şiirlerde de görülmektedir. Tekin’de LXXIV numara ile gösterilen ve beş beyitten meydana gelen şiir de imâlelerle doludur¹⁶.

Buraya kadar göstermeye çalıştığımız noktaları şöyle toplayabiliriz:

a) *Dîvân*’daki şiirlerin bir bölümünün aruz vezni ile yazıldığı ileri sürülmektedir; tamamının aruz vezni ile yazıldığını ileri sürenler de vardır,

b) Bu tür şiirlerin bazıları aruzun ölçüsüne uymamakta, bazan fazla ve eksik hece ile karşımıza çıkmaktadır,

c) Ayrıca, imâlesi bol olan mısralar da vardır.

O halde, burada, bilhassa dörtlüklerle yazılan şiirlerde zorakî bir aruz vezni aramak yerine, belki sadece beyitlerle yazılanlara bu gözle yaklaşmak daha doğru olacaktır kanaatindeyiz. Bu, beyitlerle yazılanların da mutlaka aruz veznine göre nazmedildiklerine de kesin gözle bakılacağı anlamına gelmemelidir. Şu örnek dikkatle incelenirse bazı sonuçlara kolaylıkla ulaşabiliriz:

Öç kek kamug kişi-ning yalnguk üze alım bil
Edgülüküg ugança elging bile telim kıl (I, 43)

Külsē kişi yüzinge körklig yüzün körüngil
Yawlak küdez tılı(n)gnı edgü sawıg tilengil (III, 43)

Kelse kalı katıglık erter teyü seringil
Ödlek işin bilip tur ança angar tirengil (III, 233)

Bulmuş nengig sewer sen akrun angar sewingil
Barmış nengig sakınma azrak angar öküngil (III, 360)¹⁷

Bu şiirin “Müstef’ilün feûlün müstef’ilün feûlün” kalıbıyla yazıldığı kayıttır. Şiirdeki imâlelerin sayısını sizlerin takdirine bırakıyoruz. Burada, Türk şiir geleneğinin çok güzel bir uygulamasını hatırlatmak isteriz. Biz bunu yüzyıllarca sonra Anadolu’da da göreceğiz. Şair, âdeta hece vezninin durak geleneğini uygulayarak belli yerlerde kelimeleri bitirmektedir. Dikkatlice bakınız, her aruz cüz’ünün sonunda kelime mutlaka bitmektedir. 14 heceli bu şiirin, 4, 7 ve 11. heceleri mutlaka kelime sonundadır. Halbuki aruz geleneği buna pek dikkat etmez. İlk aklınıza geliverecek bir şiiri, meselâ benim şu anda hatırlayıverdiğim birkaç mısraı bu gözle değerlendirmekte fayda vardır:

¹⁶ age 140.

¹⁷ age 134.

Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlāra sū
Kim bu denlū dūtuştan odlāre kılmaz çāre sū (Fuzulî)

(Fâilâtün fâilâtün fâilâtün fâilün)

O gül endâm bir al şale bürünsün yürüsün
Ucu gönlüm gibi ardınca sürünsün yürüsün (Enderunlu Vâsîf)

(Feilâtün feilâtün feilâtün feilün)

Ateş gibi bir nehr akıyordu
Rûhumla o rûnun arasından (Ahmet Haşim)

(Mef'ûlü mefâilü feûlün)

Örneklere dikkatlice bakılırsa, *Dîvân*'da görülen durak kesinliği görülemeyecektir; yani cüzlerin sonunda kelime bitmemekte, devam etmektedir. Halbuki yukarıdaki şiirimizde böyle bir kesinlik vardır. Acaba bu konuda daha başka şeyler düşünemez miyiz?

Dîvân'daki şiirlerin kafiye düzeni ve çeşidi, durak sistemi ve konularına gelince, bu konuda daha önce yapılan çalışmalarını hatırlamakta fayda vardır. *Dîvân*'daki şiirlerle ilgilenenlerin pek çoğu bu konuya eğilmiş, tespitlerini ortaya koymuşlardır. Bunlar arasında F. Köprülü, C. Brockelmann, A. Ulvi Elöve, James Kelly, A. Hayitmatov, İ. V. Stebleva, T. Tekin gibi adları bilhas-sa saymak isteriz. Biz de, yukarıda andığımız yazımızda bazı sayılar vererek bir değerlendirmede bulunmuştuk. Bütün bu araştırma ve değerlendirmelerin ışığı altında bazı sonuçları şöyle verebiliriz:

I. KAFİYE

A- Kafiye düzeni

a) *Koşma tipi kafiye düzeni* : Bu düzende, dörtlüklerin ilk üç mısraı aralarında kafiyeli olup sonuncu mısralar arasında da ayrı bir kafiye görülür (aaab, cccb). Kim olduğu bilinmeyen bir kahraman için söylenen ağıtın ilk ve son dörtlükleri şöyledir:

Erdi aşın taturgan
Yawlak yağıg katargan
Boynın tutup kağırgan
Bastğı ölüm ağıteru (II 74)

Turgan ulug ışlaka
Tirgi urup aşlaka

Tamlug kadir kışlaka

Kođtı erig umduru (II, 53)¹⁸

Burada, *taturgan* / *katargan* / *kadırgan* kelimeleri ile *ışlaka* / *aşlaka* / *kışlaka* kelimeleri kendi aralarında kafiyei meydana getirirken dörtlüklerin son mısralarındaki *agtaru* / *umduru* kelimeleri de ayrı bir kafiye meydana getirmektedir. Bu kafiye düzeni dörtlüklerin tamamına yakınında görülmektedir ve bu kafiye düzeni aruzla yazıldığı ileri sürülen dörtlüklerde de en çok görülen düzendir.

Koşma tipi kafiye düzeninde bazan ilk dörtlükte tek ve çift sayılı mısraların kendi aralarında (*abab*), sadece çift sayılı mısraların kendi aralarında (*xaxa*) ve bütün mısraların kendi aralarında (*aaaa*) kafiyei olduğu görülür. Bunların *Dîvân*'daki örnekleri son derece azdır. Meselâ, Tekin'in veznini: "Müstef'ilün fâilün / fa'lün" olarak gösterdiği şu dörtlük bunlardan sonuncusuna güzel bir örnek olabilir (kalıba uydurulma işini, iddia sahiplerine bırakıyoruz):

Ograk eri tıgrak

Yimi anı(n)g oglak

Sūti üze sagrak

Yiri takı aglak (I, 468)¹⁹

Keza, şu dörtlük de ikincisi için (*axax*) örnek olarak verilebilir:

Kimi içre oldurup

İla suvın keçtimiz

Uygur tapa başlanıp

Minglak ilin açtımız (III, 235)²⁰

Tekin'in "Türk" ve "ulugluk" kelimelerini kafiyei olarak kabul ederek ortaya attığı yeni düzeni tasvip etmek mümkün değildir. Ona göre, aşağıdaki dörtlüğün düzeni (*axax*) şeklindedir; yani tek sayılı mısralar kafiyei olup çift sayılıları ise kafiyesizdir. Bizce bu dörtlük kafiyesizdir.

Kaçan körsē anı Türk

Bođun angar aydaçı

Mungar tegir ulugluk

Munda naru keslinür (I, 352)²¹

18 age 14.

19 age 122.

20 age 26.

21 aga 127

Aşağıdaki dörtlükte yer alan “ok” kelimelerini redif olarak görüp önlerinde yer alan kelimelerin kafiyesiz olduğu görüşüne kapılmamalıdır. Buradaki ilk iki “ok” pekiştirme edatı olarak yer alırken sonuncusu savaş aleti anlamında kullanılmıştır. Aşağıda ele alınacağı üzere burada cinaslı kafiye vardır.

Ögreyüki mundag ok
Munda adın tıldag ok
Atsâ ajun ugrap ok
Taglat başı kertilür (I, 160)²²

b) *Mani tipi kafiye düzeni* : Birinci, ikinci ve dördüncü mısraların kendi aralarında kafiyeli, üçüncü mısranın ise serbest olduğu bu düzenin örneğine *Dîvân*'da rastlanılmamıştır. Ancak, bu tür kafiye düzenine *Kutadgu Bilig*'de rastlamak mümkündür (2381, 5475).

B- Kafiye Çeşidi

Halk şiirinin vaz geçilmez kafiyesi “yarım kafiye”dir. Şiirlerin pek çoğunda bunu görmek mümkündür. Diğer çeşitlerinin de örneklerine rastlanır. Biz, konuyu uzun uzadıya ele almak yerine bazı çarpıcı örnekleri vermek istiyoruz.

a) *Yarım Kafiye* : Bir ses benzerliğine dayandığı için kafiyenin bu çeşidi kolaylıkla sağlanmış ve sıkça kullanılmıştır. Bir örnek, her halde diğerlerini de açıklığa kavuşturacaktır:

Meni(n)g bile kengeşti
Bilgi manga tengeşti
Eren bile süngüşti
Alplar başın ol yuwar (III, 393)²³

Burada; *kengeş-* / *tengeş-* / *süngüş-* fiil gövdelerinin sonlarında yer alan -ş- sesleri yarım kafiyeyi meydana getirirken -ti ekleri de redif olarak yer almaktadır.

b) *Tam kafiye* : İki ses benzerliğine dayanan bu kafiyenin örneklerine de *Dîvân*'da rastlanır.

Apang kolsam udu barıp
Tutar erdim süsin tarıp
Bulun kılıp başı yarıp
Yulug barça manga yagdı (I, 399)²⁴

22 age 8.

23 age 45.

24 age 50.

Burada; *bar-* / *tar-* / *yar-* fiil köklerinin sonlarında yer alan *-ar* sesleri tam kafiyei meydana getirirken *-ıp* ekleri de redif olarak yer almaktadır.

c) *Zengin kafiye*: Üç veya daha fazla sesin benzerliğine dayanan bu kafiyein de örneklerini, az da olsa bulabilmekteyiz.

Karvı çuvaç kuruldı

Tugum tiklip uruldı

Süsi otun oruldı

Kançuk kaçır ol tutar (I, 94)²⁵

Burada; *kurul-* / *urul-* / *orul-* fiil gövdelerinin sonlarında yer alan (*rul*) sesleri tam kafiyei meydana getirirken *-dı* ekleri de redif olarak yer almaktadır. Ancak o devrede *o/u* münasebetinin kafiyeeye etkisi nedir, bilemediğimiz için ses benzerliğini üç ile sınırlamayı uygun buluyoruz. 1940'lı yılların ortasından itibaren yer yer görülen *tunç kafiye* için *d , u ul-dı / kurul dı* kelimelerini örnek olarak verebiliriz.

ç) *Cinaslı kafiye*: Yazılışları bir olmakla birlikte anlamları ayrı olan kelimelerin meydana getirdiği kafiyelerdir. *Divân*'da az da olsa görülen örneklerin bilerek mi, tesadüfen mi kurulduğunu söylemek şimdilik erkendir.

Yügürdi kewel at

Çakıldı kızıl ot

Köyürdi ürüt ot

Saçrap anın örtenür (II, 133)²⁶

Buradaki "ot" kelimelerinden ilki "ateş", ikincisi bitki olan "ot" anlamında kullanılmıştır.

d) *Baş kafiye*: Eski Türk şiirinde mısra başlarında görülen ses benzerliğinin örneklerini *Divân*'da da görüyoruz. Yukarıda "Koşma tipi kafiye düzeni"ne örnek olarak verdiğimiz ikinci dörtlüğün ilk üç mısraı (T) sesiyle başlamaktadır. Aşağıdaki dörtlükte de (K) sesi dikkati çekmektedir:

Kıkırıp atıg kemşelim

Kalkan süngün çomşalım

Kaynap yana yumşalım

Katğı yağı yuwılsun (I, 441)²⁷

25 age 42.

26 age 127.

27 age 36.

e) *Aliterasyon*: Bir mısra, beyit veya dörtlükte sıkça tekrarlanan seslerin meydana getirdiği bir ses ahengi olan aliterasyonun örneklerine *Dîvân*'da rastlanılmaktadır. Yabakulara karşı yapılan savaşı anlatan şiirden alınan aşağıdaki mısralarda sırarayla ilk ikisinin (a), sonuncusunda ise (I) sesleri dikkati çekecek bir çoğunlukla kullanıldığı görülmektedir.

[Biz] tang ata yortahm (III, 355)

Kaynap yana yumşahm (I, 144)

Tünle bile köçelim (II, 5)²⁸

f) *Redif*: Kafiyei meydana getiren seslerden sonra yer alan, görev ve imlâları aynı olan bu ek ve kelimeleri daha çok ek olarak görürüz. Yukarıda a, b ve c maddelerinde örnekleri vardır. Bazan da redife yer verilmez. Bunun örneği de sonucu maddede görülebilir. Aşağıdaki örneğimizde ise kafiyei meydana getiren sesin sonuna eklenen -e redifinden başka, kelime olarak "tardı" kelimeleri de redif olarak yer almaktadır.

Eren ıdıp söke turdı

Başı boynm söke turdı

Ufut bölup büke turdı

Uđu kamma tepen tıgdı (III, 230)²⁹

II. DURAK SİSTEMİ

Dîvân'da yer alan şiirlerin durak sistemi, hece sayısına bağlı olarak farklılık göstermektedir.

a) 5 heceli mısralar pek az olup durak sisteminden söz etmek zordur.

Keldi manga Tat

Aydım emdi yat

Kuşka bolup et

Seni tiler üs börü (I, 36)³⁰

Son mısraı 7 heceli (2+2+3 veya 4+3) olduğu gözden kaçmayan bu dörtlük için 2+2+1 veya 4+1 gibi pek görülmeyen bir duraktan söz etmek için dikkatli olmak gerekir.

28 ay.

29 age 22.

30 age 56.

b) 6 heceli mısralarda 3+3 şeklinde durak görülmektedir. 6 heceli olan ilk iki mısra 3+3 şeklinde duraklara ayrılırken 7 heceli olan son iki mısra da 2+2+3 veya 4+3 şeklinde ayrabiliriz.

Sü keldi yir yapa
Karar kar (tag tapa)
Kaçtı angar Alp Aya
Ufut bolup ol yaşar (III, 208)³¹

c) Çoğunluğu teşkil eden 7 heceli mısralar ise 4+3 şeklinde gösterilebilir: ancak bu durumdaki şiirlerin bir bölümü ayrıca düzenli bir şekilde 2+2+3 şeklinde bölünebilir. Ünlü "Alp Er Tonga Ağıtı"nın bir mısraı dışında tamamı 2+2+3 şeklinde duraklara ayrılabilir (Bu dördük için, yukarıda, "Koşma tipi kafiye düzeni" alt başlığının son örneğine bakılabilir):

Alp Er-Tonga-öldi mü
İsiz - ajun - kaldı mu
Ödlek - için - aldı mu
Emdi - yürek - yırtılır (I, 41)³²

ç) 8 heceli mısraların normal durak sistemi 5+3 iken örneğimizde 3+2+3 şeklinde gösterilmektedir.

Urunçak alıp yermedi
Alımlık körü armadı
Adaşlık üze turmadı
Kalm eren tirkeşür (I, 148)³³

Son mısra bir hece eksikliği sebebiyle 2+2+3 veya 4+3 şeklinde ayrılmaktadır.

Görüleceği üzere durak sistemleri oldukça çeşitlidir. Aynı dördükteki mısraların farklı sayıdaki hecelerden kurulu olması da kesin sayı vermemizi engellemektedir. Ama, genel olarak şiirlerde düzgün bir durak sistemi vardır; bu durum bilhassa 7 heceli mısralarla kurulu şiirlerde daha sağlam bir yapıya sahiptir.

31 ay.

32 age 8

33 age 52.

III. KONU

Dîvân'daki şiirler konu açısından belirli bir amaca yönelik olarak seçilmediklerinden çeşitlilik göstermektedir. Örnek verilecek kelimenin içinde yer aldığı mısra ya hemen hatırlanıvermiş, veya bir yerlerden bulunup yazılmıştır. Bu yüzden şiirlerin bir kısmı birer dördlükten ibarettir. Eserin değişik sayfalarındaki parçaları bir araya getirmeye çalışan araştırmacılar arasında birlik sağlanamamış, her biri aynı konu ile ilgili olduğunu ileri sürdüğü farklı sayıda dördlüğü bir araya getirerek metin kurmağa çalışmıştır.

Bizim de konu ile ilgili makalemizde uydığımız eski bir tasnifte şiirler şu yedi başlık altında toplanmıştır:

1. Ağıtlar
2. Destanlar
3. Kahramanlık şiirleri
4. Eğlence ve av şiirleri
5. Sevgi şiirleri
6. Pastoral şiirler
7. Ahlâkî şiirler

T. Tekin'in, şiirleri konuları açısından değerlendirilmesi sayılabilecek bir sınıflaması yoktur. O, şiirleri kurduktan sonra her birine birer numara vererek kafiye türü ve durakları da dahil olmak üzere ayrı ayrı incelemiştir. Bu arada gerekli görülen yerlerde baş kafiye, hece sayısı farklılıklarına da dokunmuştur.

Ancak o, bu eserindeki metin düzenlemesine bağlı kalarak, fakat onun basımından daha önce yayımladığı bir makalesinde *Dîvân*'ın da içinde yer aldığı dönemin şiirlerini şu başlıklar altında toplamıştır:

- I. Halk Şiiri
  1. Lirik Şiirler
  2. Pastoral Şiirler
    - a) Bahar Tasviri
    - b) Yaz ile Kış'ın Tartışması
    - c) İçki Meclisleri, Kır ve Av Eğlenceleri
  3. Savaş ve Kahramanlık Şiirleri
    - a) Budist Uygurlara Karşı Savaş

b) Yabakulara Karşı Savaş

4. Oğuz Kağan Destanı'ndaki Manzum Parçalar

5. Ağıtlar

a) Alp Er Tonga Ağıtı

b) Bilinmeyen Bir Kahramana Ağıt

c) Uygur Yazmasındaki Ağıt

II. Aydın Zümre Şiiri

A. Dîvânü Lügati't-Türk'teki Manzum Parçalar

1. Savaş ve Kahramanlık Şiirleri

a) Bir Zafer Şiiri

b) Savaşla İlgili Beyitler

2. Av ve Avcılıkla İlgili Parçalar

3. Aşk Şiirleri

a) Aşk Konusunda Beyitler

4. Doğa Tasvirleri

5. Övgü Şiirleri

a) Terken Katun Övgüsü

b) Bir Yosma Övgüsü

6. Dinî-Ahlâkî Öğütler

B. Yûsuf Hâs Hâcib ve Eserleri

C. Ahmed Yesevî ve Eserleri

Yukarıdaki tasnif, Tekin'in eserinde bu şekilde verilmemiştir; başlıklar metin içine serpiştirilmiş durumdadır. Ayrıca, sınıflamanın daha anlaşılabilir bir hâle gelmesi için bazı işaretler (a, b, vb.) tarafımızdan eklenmiştir.

Dikkatle bakılırsa, bazı maddelerin *Dîvân*'la ilgili olmadığı görülecektir: I/4, I/5 c, II/B, II/C.

Yeri gelmişken bir daha hatırlatmak isteriz; Tekin, *Divân*'daki beyitlerin tamamı ile dördlüklerin küçük bir bölümünü aruz vezni ile yazılmış olarak kabul etmekte ve bu şiirlere 'Aydın Zümre Şiiri' adını vermektedir.

Dîvân'daki halk şiirlerinin konu açısından ele alınması ayrı bir çalışma olarak düşünülebileceği için, biz sadece bir şiire, Alp Er Tonga Ağıtı'na kısaca dokunmak istiyoruz.

Bu ağıda ait dörtlük sayısını F. Köprülü 12, C. Brockelmann 10, A. U. Elöve ve T. Tekin 9 olarak vermektedir. Sonuncu araştırmacı, bu dokuz dörtlüğün altı tanesinin Alp Er Tonga'ya ait olduğunu Kâşgarlı'nın kendisinin belirttiğini, kalan üç dörtlüğün ise vezin, kafiye ve konu bakımından diğer dörtlüklere uygun olduğunu ifade etmektedir³⁴. Ağıtta, Alp Er Tonga'nın ölümü üzerine duyulan acı dile getirilmektedir. Felek'ten şikâyet edilen ağıtta beylerin atlarını yordukları, kaygının onların benizlerini sararttığı anlatıldıktan sonra, erkeklerin kurtlar gibi hep birlikte uludukları, yakalarını yırtıp çığlıklar attıkları dile getirilmektedir. Ağıtın sonunda ise bilgili ve akıllıların hallerinin kötüleştiği, dünyanın onları ezip çiğnediği anlatılmaktadır. Kısacası, ağıt, hem bir ölünün arkasından duyulan acıları dile getirmekte, hem de onun şahsında zamandan şikâyet etmektedir.

SONUÇ

Dîvân'daki şiirlerin bir bölümünün veya tamamının aruz vezni ile yazıldığı hususunun tartışılması bir müddet daha devam edecektir. Bu arada üzerinde durulması gereken husus da, o yüzyıllarda Araplar arasında aruzun hangi cüzlerinin yaygın olduğudur. Dörtlükler hâlinde yazılan şiirlerin kafiye düzeni ve çeşidi ile durak sistemi, bunların millî şiirimizin ilk yazılı örnekleri olduğunu göstermektedir. İçlerinde, belki de *Dîvân*'ın yazılmasından çok önce söylenmiş olanları da bulunan şiirleri; büyük kusurlarına rağmen devrine göre ileri bir zevkin ürünü olarak kabul etmek zorundayız. Bilhassa konu zenginliği, o devir Türk insanının hayal gücü zenginliğinin en güzel örneğidir.

Dîvânü Lügati't-Türk için son olarak söyleyebileceğimiz husus, onun gelecekte de Türklük araştırmalarının önemli bir kaynağı olmaya devam edeceğidir.